

О НЕКИМ ПИТАЊИМА СТРАТЕГИЈЕ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

За разлику од класичног приступања разматрању питања ратководства уопште и стратегије посебно, при чему се полазило од чињенице да постоји организована држава са својом економиком, људским и материјалним резервама, политиком владе, а тиме и највероватнијим будућим непријатељем, ЦК КПЈ, разрађујући основне стратегијске тезе оружаног устанка народа Југославије, и разматрајући проблеме ратководства у целини, морао је 1941. да пође од сасвим нове основе, која се битно разликује од класичних услова, а знатно се разликује и од услова у којима су стварани стратегијски планови оружаних револуционарних и ослободилачких устанака у историји.¹⁾ У условима окупације од стране једне оружане силе, чија је ударна моћ била на врхунцу и која је претендовала да господари светом, без готово икаквих материјалних резерви, без војне организације и војнички образованог кадра, требало је не само разрадити основне принципе употребе устаничке војске, него предвидети и начин њеног стварања. Поред питања која спадају у домен стратегије, требало је и у принципу решити и низ других која су се односила на вођење ослободилачког рата у целини, узимајући притом у обзир географски положај Југославије и њен утицај на остала светска ратишта. Међу најважнија питања која су тада решавана спадају одређивање циља оружане борбе, начин окупљања и припреме бораца и старешина у почетку самог устанка, стварање оружаних формација, начин попуње људством и наоружањем, начин командовања, основни принципи дејства јединица, организовање исхране и снабдевања, лечење рањеника,

¹⁾ У шпанском и руском партизанском покрету било је доста активних официра. Шпански партизани су се ослањали на армију Велике Британије, а руски су дејствовали као саставни део регуларне армије, тј. њихова дејства су била усклађена са општим стратегијским плановима руске армије. Француска, кинеска и октобарска револуција вођене су против унутрашњег класног непријатеља, а одмах у њиховом почетку велики део регуларне армије прешао је на страну револуције. Планирајући оружани устанак, комунисти Југославије нису ни на тај фактор могли да рачунају. И у томе се морало ићи од почетка. Стратегијски план оружаног устанка народа Југославије могао је бити само донекле усклађен са стратегијским плановима сила антифашистичке коалиције, и то у најосновнијим цртама, без икаквог непосредног ослоњања на неку од савезничких сила.

начин извештавања, организовање обавештајне и контраобавештајне службе, као и низ других. У основним стратегијским тезама нису могли бити детаљно разрађени принципи употребе устаничке војске, нарочито у оперативно-тактичким оквирима, пошто је војску тек требало формирати.²⁾

Приступајући разради основних стратегијских теза НОР-а руководство КПЈ имало је у виду искуства минулих, у првом реду ослободилачких и револуционарних ратова, као и војно-политичке економске, географске и друге факторе који су били карактеристични за подручје будућих дејстава. Нарочито је интересантно истаћи како је оно гледало на решавање појединих основних проблема оружаног устанка и револуције уопште, као што су питања почетка устанка, тежишта и друга.

Питање тежишта оружаных револуционарних устанака било је и раније различито третирано у круговима револуционара — теоретичара. Све од октобарске револуције па до другог светског рата постојало је распрострањено мишљење како у редовима националних комунистичких партија, тако и самој Коминтерни, да револуционарне оружане устанке треба отпочињати са тежиштем у градовима, и то главним административно-политичким центрима дотичне земље, онако како су извођени оружани устанци у разним револуцијама у француској, а и у октобарској револуцији.³⁾ Разматрајући овај проблем, руководство КПЈ, почевши од априлске седнице ЦК у Загребу па до јунске у Београду на којој је донесена одлука о отпочињању оружане борбе, дошло је до закључка да главни град Југославије и главни градови појединих покрајина у условима окупације не пружају повољне услове за њихово претварање у жаришта опште-југословенског оружаног устанка. Југословенски градови били су мали. Радничка класа, која је иначе како по својој свести тако и функцијама у процесу производње најпогоднија да масовно крене у оружани устанак, била је малобројна и разбацана по малим предузећима која су ретко бројала више од хиљаду радника. У градовима је било теже скривати оружје и чувати тајност припреме! Маневровање лако наоружаних устаничких снага у процесу самог боја у градовима је отежано, док се окупатору добро наоружаном и са лако покретљивом техником пружају далеко повољнији услови за маневровање, а тиме му се омогућује да устаничка жаришта изолује и да их поступно уништава. Ово нису били и једини разлози. Примењујући најбруталније методе, окупатор је у градовима имао бољу контролу, те је и

²⁾ У петнаест основних тачака, чија је суштина била касније објављена у првом Билтену Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда, биле су садржане почетне политичко-стратегијске концепције НОР.

³⁾ Овакво мишљење било је распрострањено и у руководству КПЈ све до 1937. године кад је дошло ново руководство са другом Титом на челу. Кинески револуционари су такођер усвојили стратегијско начело да се тежиште оружане борбе налази ван градова, али ово је дошло као последица сукоба унутар снага које су отпочеле револуцију, док је тежиште у самом почетку било у градовима (Нанкинг, Пекинг, Тјенџин, Вухон).

политичке припреме било теже изводити. Отуда се у основним стратегијским тезама ЦК КПЈ ништа не говори о тежишту оружаног устанка, већ је нарочито наглашено да партизанске одреде треба формирати широм Југославије, свуда где се за то укажу повољни услови. Под повољним условима подразумевало се свако оно подручје где има људи спремних да крену у оружану борбу против окупатора. Дакле, предност се није давала ни једној покрајини с обзиром на њен географски положај, орографске прилике и економску развијеност. У основним тезама које су истовремено представљале и почетни стратегијски план, најјаче је истакнута потреба да се обезбеде људи тј. да се створи војска. Овакво гледање нашег партијског руководства на проблем тежишта у оружаном устанку у потпуности је одговарало југословенским приликама и представљало је квалитативну новост у теорији и пракси револуционарне оружане борбе уопште.⁴⁾

Посебно истицање градова или неких покрајина као нарочито погодних за отпочињање оружаних дејстава могло је само да штети, да сужава базу оружане борбе и пасивизира подручја која су окатегорисана као мање погодна. Али, приликом остварења основних стратегијских теза ЦК, комунисти Југославије имали су у виду и важност градова и нису их искључивали из зоне будућих дејстава. У градовима је, такође, требало организовати оружану борбу, а нарочито их је требало користити као изворе руководећих кадрова, за набавку санитетског материјала и других ратних потреба.

Касније, кад су партизански одреди били формираны широм Југославије и кад су отпочеле оружане борбе, потпуно су се оправдале поставке руководства НОБ у погледу тежишта.⁵⁾ И поред тога што су у почетку оружане борбе били формираны партизански одреди и борбене групе у низу градова (Београду, Загребу, Крагујевцу, Нишу, Карловцу, Краљеви) који су извели неколико значајних акција (ослобођење друга Ранковића, ликвидација гестаповаца), одмах се увидело да су оружане акције у градовима врло компликоване и скопчане са великим губицима. Отуда је већ у септембру 1941. године уследила директива Главног штаба да се приступи извлачењу што већег броја

⁴⁾ Кад су Немци напали СССР, Коминтерна је позвала све комунистичке партије Европе да дижу народ на оружану борбу против фашизма. Али тај позив је одмах могла да прихвати само наша Партија, јер је већ имала разрађене основне концепције оружане борбе, јер се у ствари самостално већ раније припремала политички и војнички за оружану борбу и она би је отпочела и без позива Коминтерне. Партије осталих земаља декларативно су прихватиле позив, док су оружану борбу ширих размера успеле да организују тек последњих година рата. И питање тежишта (поред других слабости) сметало је многим руководствомима да одреде форме дејства. За попришта будућих оружаних дејстава првенствено су имали у виду градове, али с обзиром на јачину непријатељских гарнизона и њихово наоружање, сматрали су да у градовима нема погодних услова за отпочињање оружаних дејстава ширих размера. Тако се, углавном, губило време у дискусијама и чекању бољих услова, задовољавајући се саботажама и мањим оружаним акцијама.

⁵⁾ Први партизански одреди и ван градова били су бројно мали, осим у Црној Гори, у којој је оружани устанак у самом почетку имао масован карактер.

људства из градова и да се оно распореди по одредима ван градова, а да се у градовима задрже само мање борбене групе које би извондигле диверзије.

Већ у септембру 1941. године основни стратегијски план руководства НОБ о стварању народноослободилачке војске и претварању Југославије у посебно ратиште које би за себе везало што јаче непријатељске снаге, био је остварен. Цела Србија и Црна Гора биле су захваћене оружаном борбом. На територији окупационих комитета у овим покрајинама била су формирана један до три партизанска одреда. Оружаном борбом биле су захваћене Херцеговина, источна Босна, Босанска Крајина, Лика, Кордун, Банија и део Словеније. Без обзира на непогодне географске услове, партизански одреди су били формиран и у Банату и Срему. Словеначко партијско руководство, у тражењу најпогоднијих форми дејства, нешто је било изгубило у времену и није још отпочело оружане акције ширих размера, али је потенцијално располагало јаким снагама. Укључивањем свих напредних снага у Ослободилну фронту, у Словенији је било обезбеђено јединство широких народних маса у борби против окупатора. Једино је Македонија још била остала ван оружане борбе, пошто њено тадашње партијско руководство није прихватило линију Партије о отпочињању оружане борбе.⁶⁾ Главни штаб партизанских одреда Југославије непрекидно је пратио развој оружаног устанка, уочавао недостатке и енергично настојао да их одмах у почетку отклони.⁷⁾ Он је нарочито инсистирао да се прошири оружани устанак на све области појединих покрајина и да се ни један срез не остави ван покрета. Проширењем оружане борбе на целој територији Југославије требало је што више развући окупаторове снаге, везати их за гарнизоне и спречити маневровање. Нарочито су као погрешна оцењена схватања руководства неких покрајина да је у овој почетној фази оружане борбе важније ојачавати већ формиране партизанске одреде, него стварати нове. Главни штаб је сматрао да јачање већ формираних одреда остаје важан задатак, али се он никако не сме извршавати на уштрб другог задатка — проширења оружане борбе — који је имао политичко-стратегијски карактер. Неке области су одмах у почетку изгубиле већи број руководећег кадра (Косово и Метохија), што је такође отежавало распламсавање оружане борбе. Прегруписавањем кадра и слањем појединих чланова ЦК у ове области требало је и ову слабост превазићи.

Без обзира на све објективне потешкоће (раскомаданост Југославије између четири окупатора од којих су неки, као Бугарска, на

⁶⁾ Ондашње македонско партијско руководство на челу са Шаторовим било је већим делом опортунистичко. Поред осталих застрањивања, сам Шаторов је истицао тезу да оружану борбу треба отпочети тек када се у градовима створе за то повољни услови (парола: „Ми ћемо у градове а окупатор нека иде у шуму“).

⁷⁾ У августу и септембру шаљу се писма руководством Хрватске и Словеније у којима се указује на учињене грешке. Такође се шаље апел комунистима Македоније. У поједине покрајине шаљу се и чланови Главног штаба.

пример, имали у склопу фашистичке коалиције основни задатак да врше окупацију дела Југославије, јаке окупаторске снаге, постојање марионетске усташке државе, недостатак оружја и школованог официрског кадра), оружана борба народа Југославије добила је у септембру 1941. масован карактер. Немачко-италијански план за одржавање окупацијског статуса на територији Југославије био је поремећен. Немци су били принуђени да у Србију упуте 18. армијски корпус са искусним генералом Бемеом на челу. Овај корпус био је комплетиран од јединица које су доведене из Француске (342. пд. на пример) и Грчке (125. самостални пук). Напредни људи поробљене Европе, који су се сматрали обавезним да и сами активно учествују у борби против фашизма, чудили су се успеху Југословена. Други, пак, у тражењу оправдања за своју неактивност, пронашли су „посебне југословенске услове” истичући ту у првом реду планинско и брдовито земљиште.⁸⁾ Али, без обзира на то, југословенски пример показао је родољубима Европе како се треба борити против заједничког окупатора — фашизма.

Ако се сада, после готово двадесет година од почетка оружаног устанка народа Југославије, изврши непристрасна анализа војно-политичке ситуације у Европи у лето 1941., доћи ће се и до закључка да су у Југославији објективно постојали изванредно тешки услови за развој оружаног устанка против окупатора (пored раније поменутих треба истаћи још и извесну националну нетрпељивост коју је окупатор потенцирао, постојање знатних националних мањина које је непријатељ својом пропагандом успео да добрим делом веже за себе, а и бројно малу Комунистичку партију као руководећу снагу оружане борбе). Објективно су допринели успешном развоју оружане борбе борбене традиције нашег народа, његова жеља да се бори за слободу, као и систематско, планско и правовремено изучавање конкретних југословенских прилика од стране руководства КПЈ, вешта припрема оружаног устанка и умешно руковођење њиме. Томе треба додати и високе морално-политичке и борбене квалитете чланства КПЈ, које је у првим данима оружаног устанка показало невиђене примере херојства и самопожртвовања, као и умешност у руковођењу оружаном борбом.

Други важан моменат у стратегији НОР-а је одлука о стварању слободних територија. У основним стратегијским тезама ово питање није третирано. Без обзира што су тезама били обухваћени основни принципи рата у целини, ово питање није потенцирано зато да се не би на њега одмах у почетку скретала већа пажња и тако успоравало извршење почетних и истовремено фундаменталних задатака, као

⁸⁾ У оно време се о томе само причало, док су се после рата појавила оваква мишљења и у штампи и то не само од стране злонамерних, већ и симпатизера Југославије. У самој ствари, географски фактор уопште није могао да игра пресудну улогу. Србија, на пример, где су се у јесен 1941. године водиле најжешће борбе, ништа мање није била пролазна од већег дела Француске, Италије, Чехословачке и низа других земаља. Шира анализа ових момената може се наћи у радовима другова Тита, Кардеља и Коче Поповића.

што су стварање устаничке војске и проширивање оружане борбе на територију целе Југославије. Али, већ у другој половини августа 1941., анализирајући почетне успехе устаничке војске у појединим покрајинама, Главни штаб долази до закључка да су у западној Србији, на пример, сазрели услови за стварање веће слободне територије, те је у вези с тим војном руководством и ПК Србије и дат конкретан задатак. Ако се данас теоретски анализира одлука Главног штаба о овако брзом преласку на стварање веће слободне територије (месец дана после отпочињања устанка), онда се мора констатовати да је она дошла као резултат почетних успеха и темељито процењене ситуације, те да је веома позитивно деловала на даљи развој оружане борбе. Неоспорно је да је оваква одлука крила у себи и извесну опасност да се млада, организацијски још неучвршћена устаничка војска сувише не веже за одређену територију и изложи се удару бројно и технички надмоћнијег непријатеља. Али, приликом доношења овакве одлуке, Главни штаб је имао већ изграђен начелан однос према слободној територији. Она је првенствено требало да послужи као база за успешно и несметано руковођење оружаном борбом на територији целе Југославије, и то не само у чисто војничком погледу, већ и за шири развој пропагандне делатности, затим за школовање руководећег кадра с обзиром на захтеве које је постављало рапидно повећање устаничке војске, за снабдевање устаничких снага ратним потребама и за смештај и лечење рањеника. С обзиром на свој географски положај, како у односу на остале покрајине тако и на окупацијске зоне, као и на економску снагу, у првом реду због постојања фабрике оружја у Ужицу, западна Србија је задовољавала све услове.⁹⁾ Стварањем слободне територије баш у Србији као до тада у политичком погледу најважнијој покрајини, требало је постићи одговарајући политички ефекат. Ослобођењем већег броја средских места и Ужица као седишта једног војног округа требало је на унутрашњем плану показати снагу устаничке војске, а тиме дати још већи подстрек за њено брзо повећање и проширење ослободилачке борбе. Овим је, такође, требало обезбедити већу афирмацију политике Комунистичке партије као руководеће снаге устанка и тиме се још тешње повезати са широким масама народа. Стварањем овако велике територије, и то баш у Србији, требало је постићи брзу афирмацију НОБ у међународним размерама као значајног фактора у борби против фашизма и обезбедити јој подршку од стране савезника.

С друге стране, Главном штабу је било јасно да су за успешно вођење рата најважнији људи и да се то првенствено мора имати у виду приликом одбране слободне територије. Самим тим што ће постојати слободна територија, морало се рачунати и са њеном одбраном, тј. морало се рачунати и са одбраном као видом дејства и то у

⁹⁾ Треба имати у виду да је граница између немачке и италијанске окупацијске зоне пролазила реком Увцем и Лимом — до његовог ушћа у Дрину, тако да се западна Србија налазила на периферији немачке окупацијске зоне, те је постојала могућност да се искористе супротности у погледу територијалних претензија између два основна окупатора.

оперативно-тактичким размерама, дакле видом дејства који начелно треба избегавати у ослободилачким и револуционарним ратовима и који у основним стратегијским тезама није ни размотрен. Сада је овде требало наћи меру како и докле бранити слободну територију, избегавајући да се она претвори у стратегијско тежиште рата класичног типа и да се на њој изводе дејства која би имала пресудан значај за рат у целини. Дакле, само приступање стварању веће слободне територије било је врло деликатно, али истовремено и неминовно, како би се што пре превазишла фаза партизанског ратовања у ужем смислу.¹⁰⁾

Спровodeћи у живот директиву Главног штаба, партизански одреди у западној Србији успели су да у току септембра очисте од окупатора ову област до линије Маљен — Повлен — Суворор — Рудник, а затим и готово целу Мачву. Велики немачки гарнизони у Ваљеву и Краљеву били су блокирани. Територија од близу деведесет хиљада квадратних километара са 1,5 милион становника била је ослобођена фашистичке власти. То је био огроман успех југословенских устаника. Но, он није био само југословенски. Сада је постало сваком очигледно да се у поробљеној Европи створио нов активан фронт против фашистичких освајача. То су увидели и водећи немачки војни кругови те су били принуђени да у Србију упућују јединице из других држава, као и велике штабове са искусним генералима на челу. Слободна територија у западној Србији скренула је први пут озбиљну пажњу фашистичких стратега на југословенско ратиште које је тиме и у класичном виду попримало своје облике.

Стварањем слободне територије постигнути су очекивани резултати. ЦК и Главни штаб са другом Титом на челу стигли су 15. септембра у ослобођени Крупањ. Руковођење оружаном борбом постало је лакше и ефикасније. Крајем септембра је одржан у Столицама историјски састанак истакнутих руководилаца оружане борбе и измењана су искуства о развоју оружане борбе у свим покрајинама и областима Југославије. Врховно војно руководство добило је тиме драгоцене податке за још успешније руковођење. На састанку је одлучено да се приступи стварању слободних територија и у другим покрајинама, тамо где за то буду постојали најпогоднији услови. Стварање слободних територија као ослонаца усвојено је као принцип стратегије НОР. Сем тога, донесена је одлука о формирању главних штабова за сваку покрајину, а Главни штаб је променио назив у Врховни штаб. Решена су још нека питања из области командовања, као што је формирање оперативних штабова за поједине области које сачињавају у географском и оперативном смислу посебне целине, као и формирање штабова група одреда.¹¹⁾

¹⁰⁾ Организатори покрета отпора у другим европским земљама у принципу су избегавали стварање већих слободних територија. Поред немогућности да их створе услед слабих сопствених снага, они су принципијелно били против њих, јер нису били на чисто како их треба бранити.

¹¹⁾ У Србији је формирана група одреда у коју су ушли и II шумадиски и Космајски одред. Командант је био Милан Благојевић.

На створеној слободној територији формиран су органи цивилне власти, а фабрика оружја у Ужицу отпочела је производњу.¹²⁾ Читава привреда западне Србије била је ангажована за потребе фронта, за снабдевање јединица храном, наоружањем и осталим ратним потребама, за лечење рањених и болесних бораца.

Ослањајући се на слободну територију, партизанске јединице у Србији извршавале су у то време неколико врста задатака различитих по оперативно-стратегијским циљевима. Једне су имале да прошире слободну територију, те су опсађивале градове (Ваљево и Краљево) штитећи истовремено приступе слободној територији са тих праваца. Друге су дејствовале дубље у неослобођеној територији на правцима блокираних градова, спречавајући непријатељу да дејством споља разбije блокаду. Неке су, пак, штитиле слободну територију на правцима на којима нису блокирани градови. Сем тога, и дубоко у неослобођеном делу Србије дејствовале су извесне јединице везујући окупаторове гарнизоне и онемогућујући му да маневрује снагама, оперативно садејствујући одредима чије је дејство било непосредније везано за слободну територију. Свака група јединица, зависно од задатка, примењивала је изнијансиране тактичке принципе. Док су оне у неослобођеном делу Србије изводиле „чисто“ партизанска дејства, и њихове старешине могле су самостално до бирају објекте и време дејства, остале су дејствовале углавном по принципима фронталног ратовања или комбиновано, имајући просторно, а често и временски, прецизиране задатке. Из овога се види да је постојање слободне територије наметнуло потребу да се приступи сасређеном командовању и да виши штабови више не врше само усмеравајућу већ и командну функцију у ужем смислу.¹³⁾ Већ се осећа потреба за већим штабовима и средствима за везе, а мења се и организацијска структура унутар одреда — уводе се батаљони као формацијске јединице (неки штабови одреда су самоиницијативно увели батаљоне још крајем августа — на пример, Први шумадијски).

У октобру се почело постављати у оштрој форми питање одбране слободне територије. Окупатор је у то време предузео низ активних дејстава јачим снагама са циљем да наше јединице потисне из Мачве и Шумадије, стварајући себи повољније услове за општу офанзиву на централни део слободне територије. Сва та офанзивна дејства Немаца, недићеваца и Пећанчевих четника сламана су еластичним дејствима наших јединица, које су успевале да вештим маневровањем преузму иницијативу, те су, уместо да се бране, саме прелазиле у напад. За готово месец офанзивних дејстава непријатељ је једва успео

¹²⁾ Од стварања до напуштања слободне територије произведено је 16.500 пушака, 2.500.000 метака, 300 тромблona, а оправљено 4.500 пушака и 500 митраљеза (Тито: Стварање и развој ЈА, I).

¹³⁾ У почетку су одреди дејствовали готово потпуно самостално. Њихови штабови су, углавном, обављали директивно-контролну функцију, дајући најчешће командирима чета потпуну слободу у избору циљева, времена и начина дејства.

да направи неколико дубљих продора према Гучеву, Маљену и Руднику, али се није задржао, већ је био принуђен на повлачење.

Међутим, већ крајем октобра почела се све више осећати непријатељска делатност четника Драже Михаиловића, те се поставио проблем одбране слободне територије не само од спољњег, већ и од унутрашњег непријатеља.

Како бранити слободну територију и којим степеном упорности, било је изванредно деликатно питање. Издајнички четнички удар с леђа, који је био синхронизован са притиском немачких и недићевско-љотићевских снага споља, још је више компликовао ситуацију. Пред Врховни штаб постављало се неколико алтернатива. Без обзира на то што се основни принцип — да су људи најважнији — није мењао, његова примена у конкретним условима ни мало није изгледала проста. Ако би се само тежило томе да се сачува људство, онда би требало избегавати јаче сукобе како са Немцима тако и са четницима, а то је практично значило напустити сва већа места на слободној територији. Ова солуција се није могла никако прихватити, јер би то значило тријумф четника и помогло њиховом војничком и политичком јачању. Оваквф потез не би наишао на разумевање код широких народних маса. Навикнут на победе партизанских јединица у току тромесечне борбе, народ би брзо напуштање слободне територије схватио као тежак пораз и слабост партизана. С обзиром на величину слободне територије, о овом моменту се морало повести рачуна. Тежећи да у очима народа сачува лик партизана као доследних бораца за слободу, Врховни штаб доноси у овој изванредно компликованој ситуације следећу солуцију: упорном одбраном граница слободне територије на најпогоднијим линијама омогућити потпуну војничку ликвидацију четништва у њеној унутрашњости. Овај задатак није био ни мало лак. Десетине хиљада четника крстариле су унутар слободне територије, нападале градове и неке заузеле, ометале саобраћај, а тиме отежавале снабдевање фронта. С друге стране, четири немачке дивизије, уз учешће тенкова и авијације, и неколико одреда недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника прешли су споља у општу офанзиву на слободну територију. Тако су се првих дана новембра 1941. развиле жестоке борбе у читавој западној Србији.

Напрежући до максимума све расположиве снаге и средства, устаничке јединице су успеле да непријатеља задрже на положајима код Краљева, Рудника и западно од Ваљева читавих двадесет дана и да за то време разбију четнике, а њихове остатке сабијене на Равну Гору принуде на поновне преговоре. Акција чишћења територије од четника изведена је врло брзо. У неколико жестоких сукоба (Чачак, Прељина, Горњи Милановац) потучене су главне четничке снаге, а онда је настало гоњење према Равној Гори. За то време јединице које су браниле слободну територију биле су принуђене да воде вишедневне упорне бојеве.¹⁴⁾ Од еластичне одбране, са честим преласцима

¹⁴⁾ На Руднику, на пример, где су нападале главне снаге немачке 714. дивизије ојачане са три одреда недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника

у противнапад, па до упорне позицијског типа где је остајало на положајима под кишом непријатељских граната и бомби — дакле, примењујући све форме одбрамбених и нападних дејстава, оне су успеле да одоле бројно и технички надмоћнијем непријатељу и изврше оперативно-стратегијски задатак који је пред њих поставио Врховни штаб. И поред оскудних средстава за везу, Врховни штаб је успео да континуелно прати развој ситуације и да маневровањем јединицама решава кризе како на спољњем тако и на унутрашњем фронту. Поједина дејства Врховни штаб је непосредно планирао и њима руководио, а за организовање командовања на извесним секторима упућивао је поједине своје чланове. Недостатак оперативних штабова, који се у то време озбиљно осећао, морао се надокнадити вештим маневром кадром.

Борбе за одбрану слободне територије и њено чишћење од четника представљале су врло сложјену операцију која је извођена на два фронта и за чије је руковођење била потребна велика вештина и храброст. У тим борбама су се прекалиле јединице од којих је касније формирано осам батаљона Прве и Друге пролетерске бригаде. Ако би се сада дефинисао циљ ове операције, онда се може рећи да се он састојао у ликвидацији четничких војних формација и спречавању Немцима да брзо и са мало губитака окупирају слободну територију. Оваквим схватањем циља операције може се и објаснити тенденција да се за одбрану слободне територије ангажују неки одреди који су раније дејствовали ван ње као и да се поједини положаји бране са великом упорношћу која је знатно превазилазила норму партизанске тактике. После разбијања четништва није се више могло инсистирати на некој упорној одбрани слободне територије. Технички и бројни однос снага иначе је био неповољан за партизане, а дотадашња упорна одбрана појединих сектора била је одраз нужде, тако да би се сада применом исте тактике само ишло на руку непријатељу. Даља одбрана је постала еластичнија у оперативним размерама, али је ипак дошло до још неколико жестоких сукоба (борба на Кадињачи у којој је изгинуо Ужички раднички батаљон) који су били повезани са обезбеђењем повлачења главних снага са слободне територије. Немци су потом успели да својим клиновима продру у дубину слободне територије, да је испресецају и поновно окупирају градове.

Може се поставити питање зашто је дошло до напуштања слободне територије и њеног готово потпуног „пражњења” у војни-

и подржане авијацијом, наше јединице су водиле упорну али еластичну одбрану. Практиковало се да се неки положаји у току дана напусте, а да се у току ноћи противнападом поврате. Када су били изгубљени ови доминирајући положаји и сама варошица Рудник, предузет је дању општи противнапад пошто се није смело чекати ноћ, јер би непријатељ проширио успех. Оваква одлука била је оправдана, без обзира на непријатељску надмоћ у авијацији и она је дала добре резултате.

На Рапај Брду, где је затворен правац Крагујевац — Г. Милановац којим је наступала 717. немачка дивизија, 3. батаљон I шумадијског одреда и Таковски одред водили су позицијску одбрану, јер су ови положаји били кључни и нису се смели губити.

чком погледу? За стратегију партизанског ратовања логично је било да се после губљења градова јединице повуку у шуме и продуже опет „чисто” партизанска дејства, како су то радиле у почетку оружаног устанка. Овде је, опет, дошао до изражаја закон зависности дела од целине.

Да би се одговорило на постављено питање мора се размотрити војно-политичка ситуација на целом југословенском ратишту. Неоспорно је да су се најважнија дејства у стратегијским размерама у то време водила у западној Србији. Врховни штаб и ЦК тј. војно и политичко руководство оружане борбе такође су се налазили на овој територији. По логици догађаја, ово руководство је највише било ангажовано решавањем проблема везаних за борбу у западној Србији, што никако не значи да се није водило рачуна и о осталим покрајинама. Али, опет по закону рата, сасвим је природно било да ће непријатељ тежиште свог дејства у оквиру југословенског ратишта пренети у западну Србију, јер су тамо његови интереси највише били угрожени и нарушени стратегијски планови. Имајући то у виду, требало је можда очекивати да ће Врховни штаб предузети одговарајуће мере да правовремено припреми неку другу погодну територију која би служила као стратегијски ослонац на југословенском ратишту. У то време устанак се успешно одвијао у готово целој земљи. Постојале су и извесне слободне територије у источној Босни, Босанској Крајини, Лици и Црној Гори, али се оне ни по величини ни по значају нису могле упоредити са западном Србијом. Врховни штаб је још раније дао директиву главним штабовима покрајина да стварају слободне територије, али није било времена да се она доследно спроведе у живот. Главни штабови покрајина нису имали ни снаге ни средстава да створе слободне територије сличне оној у западној Србији. Према томе, кад је Врховни штаб доносио одлуку како да употреби снаге које су се бориле у западној Србији морао је и овај моменат да узме у обзир. Ту су стварно постојале две алтернативе. Прва је да Врховни штаб у ЦК са потребним обезбеђењем напусте западну Србију и да се пребаце у Црну Гору или источну Босну, а главне снаге које су се бориле у западној Србији да остану под командом Главног штаба за Србију, који би опет сваки одред упутио на његову првобитну територију да тамо настави дејства. Друга алтернатива је она која је спроведена у живот, тј. повлачење главних снага са територије западне Србије заједно са Врховним штабом.¹⁵⁾ Прва варијанта није прихваћена из раније наведених а и ради још једног разлога који се наметао као нов елемент стратегије НОР. Наиме, за време борби са четницима и приликом одбране слободне територије Врховни штаб је имао под својом непосредном командом у својству резерве (у ствари стратегијске) неколико батаљона (3. батаљон I шумадијског одреда, Драгачевски батаљон, Ужички раднички батаљон, батаљон из Ваљевског одреда) којима је маневровао и решавао кризе како унутар

¹⁵⁾ Треба имати у виду да је тада и Главни штаб за Србију напустио своју територију и прешао у Санџак.

слободне територије тако и на појединим деловима фронта. Постојање таквих снага показало се врло корисним и ефикасним. Врховни командант је још тада дошао на идеју да треба што пре приступити формирању крупнијих формација које би се могле користити у својству стратегијске резерве и њима утицати на ток дејства на целом југословенском ратишту. Отуда је Врховни штаб тежио да из западне Србије поведе што већи број јединица састављених од свесних, дисциплинованих и прекаљених бораца. Само, треба имати у виду да буран ток догађаја у новембру, а нарочито братоубилачка акција четника, нису дозвољавали да се ова друга варијанта плански и систематично спроведе у живот.¹⁶⁾ Да није било онаквог непријатељевог притиска и да се није ушло у временски теснац, не би се дозволило да се поново учине грешке које су већ биле уочене раније. Да је била повољнија војничка ситуација и да се располагало са више времена, Врховни штаб би могао да из постојећих одреда изабере потребан број најбољих батаљона (могао их је изабрати и преко 20) и да са њима крене на нову територију, а у Србији да остану сви постојећи одреди са штабовима и својим јединицама, ослабљени до извесног степена како по броју људства и наоружања тако и по квалитету руководећег кадра, али ипак способни да дејствују по начелима партизанског ратовања, тј. без постојања слободне територије. Овако је напуштање слободне територије произашло спонтано и у условима кад је непријатељ наметао своју иницијативу, тако да се много шта није могло извести плански. Тада је настало природно одабирање. Најсвесније и најборбеније људство из свих одреда напустило је слободну територију и прешло са Врховним штабом у Санџак. Део људства, најчешће оних који у условима непријатељеве офанзиве нису сагледали перспективу борбе, вратио се на терен и тамо, под утицајем непријатељеве пропаганде и измене војничке ситуације у корист окупатора, падао у депресију и деморалисао се, те је убрзо био похванат; појединци су се и сами предали. Тако се десило да је у децембру 1941. западно од Велике Мораве остао само Ваљевски одред као једина организована снага. Остали одреди су престали да постоје. Овде-онде остале су групе бораца и чланова партијских комитета. Дакле, Србија је била „испражњена”. Врховни штаб брзо уочава ову слабост и крајем децембра враћа Космајски одред на територију Србије. Космајци су се пробијали по снегу водећи непрекидно крваве борбе са многобројним и разноврсним непријатељем, тако да их је до родног Космаја дошло само неколико живих.

Преласком у Санџак, у талијанску окупацијску зону, група партизанских одреда и самосталних батаљона уз Врховни штаб одмах је прешла у офанзиву и за неколико дана створила извесну слободну територију чије је средиште постала Нова Варош. Јединице су прошириле своја дејства све до Сјенице, Пријепоља и Прибоја. Њихови борбени квалитети били су високи, а људство спремно да иде у борбу до краја. Непрекидне жестоке борбе у новембру и почетком децембра,

¹⁶⁾ Очигледно је да овај проблем није био уочен на време.

дуги напорни маршеви без много одмора и оскудна исхрана били су довољна проба за испитивање борбених квалитета бораца и старешина ових јединица. На основу свог плана Врховни штаб је другом половином децембра приступио формирању Прве пролетерске бригаде, прве здружене јединице која је формирана по истим принципима као и сличне јединице у другим армијама. Као што је познато, у ову бригаду укључена су четири батаљона из Србије и два из Црне Горе. Приступајући формирању Прве пролетерске бригаде, приликом разраде њене формације, Врховни штаб је имао у виду да је користи под својом непосредном командом у својству неке врсте стратегијске резерве, способне за маневар на целом југословенском ратишту и довољно снажне за извођење самосталних дејстава.¹⁷⁾ Њеним стварањем учињен је квалитативан скок како у формацији устаничких јединица, тако и у начину њихове употребе. Већ у Србији био је превазиђен принцип територијалног везивања јединица, али у ужем смислу. Сада је учињен крупнији корак опште-југословенског значаја.

Прва пролетерска бригада убрзо је дошла до изражаја и испунила сва очекивања. Крајем 1941. и почетком 1942. источна Босна је постала област од нарочитог значаја у југословенским размерама. Догађаји у Србији и појачана пропаганда коју су ширили агенти Драже Михаиловића разорно су деловали на јединство устаничких снага. Прочетнички елементи су испољавали шовинизам и настојали да скрену борбу за ослобођење на сарадњу са окупатором и уништавање муслиманског становништва. Истовремено је непријатељ у овој области предузео офанзиву. У таквој ситуацији Врховни штаб одлази у источну Босну са намером да локализује, а затим и ликвидира четнички утицај у јединицама устаничке војске у којима утицај Партије није био јак, а и да ослаби непријатељску офанзиву. Прва пролетерска бригада требало је да му послужи као основна ударна снага. Она је стварно сјајно извршила тај задатак. Разбијањем четничке групе са Дангићем на челу био је заустављен прелазак источnobосанских четника на страну окупатора. У борбама на Романији и извођењем чувеног игманског марша, немачке снаге су биле развучене и њихова офанзивна моћ се угасила. Убрзо је велики део источне Босне био ослобођен, а и неколико градова, од којих су четири (Фоча, Чајниче, Горажде и Власеница) били среска места. Врховни штаб је Фочу изабрао за своје седиште. Губитак територије у западној Србији био је готово надокнађен, што се простора тиче. Једино је ова област била економски слабија и више није било фабрике оружја.

У пролеће 1942. у источну Босну било је пренето тежиште дејства у стратегијским размерама. Да би дејствима у овој области дао

¹⁷⁾ Прва пролетерска бригада није била стратегијска резерва у класичном смислу када је негде прикупљена и чека да буде употребљена у одсудном моменту, већ је најчешће изводила самосталне акције или ојачавала дејства јединица које су биле везане за одређену територију. Али, с обзиром да се преко ње изражавала интервенција Врховног штаба, а тиме и стратегијско тежиште дејства на југословенском ратишту, она је имала карактер стратегијске резерве.

већи замах, а и због прилика у Србији, Врховни штаб одустаје од раније намере да четири србијанска батаљона врати у Србију, већ их узима испод команде Главног штаба за Србију и од њих 1. марта формира Другу пролетерску бригаду. Две пролетерске бригаде су у марту и априлу разбиле домаће четнике као и четнике из Србије које је предводио Рачић, онемогућивши им тако да овладају овом територијом. У то време биле су повезане слободне територије у источној Босни, Црној Гори и Херцеговини.

Када је отпочела трећа офанзива удружених немачко-талијанских и четничких снага, Прва и Друга пролетерска бригада имале су да изврше врло деликатне задатке. Еластичним комбинованим дејствима оне су спречиле брз продор Немаца са севера, а затим су извршиле марш у Црну Гору и Херцеговину. У борбама на Сињајевини, Јавору, Дурмитору и Гату сломљена је офанзивна снага четника и створени су повољни услови за организовано повлачење партизанских снага из Црне Горе, Херцеговине и Санџака. Врховни штаб се кретао са овим бригадама и непосредно руководио њиховом борбом.

У другој и трећој непријатељској офанзиви битка се води првенствено за људе — за кадрове, а борба за територију само у оној мери колико је потребно да би се остварио тај циљ. На одбрани слободне територије се далеко мање инсистира него што је то био случај у Србији. Тада су били наступили нови политички и војнички услови у односу на оне у Србији током прве офанзиве, али је то био и резултат дефинитивног оформљења једног стратегијског принципа да у условима партизанског ратовања треба избегавати јаче ангажовање снага у одбрани територије, јер то неминовно иде у прилог непријатељу који чезне за одсудном битком. Истина, у трећој офанзиви црногорским јединицама су четници и Талијани били наметнули круту кордонску одбрану и оне су претрпеле осетне губитке. Доласком пролетерских бригада том питању се пришло еластичније те је офанзивна снага црногорских четника била сломљена у великом противнападу батаљона Прве и Друге пролетерске бригаде на Дурмитору. Вештим маневром и енергичним дејствима ових двеју бригада којима је командовао непосредно врховни командант, сломљена је и трећа непријатељска офанзива, а почетком јуна, у ширем рејону Врбнице, било се прикупило око шеснаест батаљона црногорских, херцеговачких и санџачких партизана, не рачунајући Прву и Другу пролетерску бригаду. Слободна територије била је изгубљена. Врховни штаб се са двадесет шест батаљона налазио на просторији од неколико квадратних километара слабо насељеног и сиромашног земљишта. Али, ове јединице састављене од високо свесних и прекаљених бораца, представљале су јаку ударну снагу и биле су способне да изврше задатке постављене од Врховног штаба.

У јуну су на тој просторији формиране још три бригаде. И оне, као и раније две, налазиле су се под непосредном командом Врховног штаба. У јуну 1942. године — једини пут у току целог НОР дошло је до ненормалне ситуације. Врховни штаб са најјачом ударном снагом

нашао се ван највећих дејстава на југословенском ратишту. Практично у то време дејства од стратегијског значаја није ни било. Непријатељ је вршио офанзиву локалног карактера на Козари, док су снаге Главног штаба Хрватске претежно биле у офанзиви. У осталим покрајинама и областима вођене су борбе мањег значаја. Црна Гора и Херцеговина биле су испражњене, а такође источна Босна и Санџак. Ова се нежељена појава наметала као фатална законитост. Да би се она избегла биле су потребне дуже и далекосежније припреме него што се то раније претпостављало. Сада је било врло деликатно одлучити се за употребу групације уз Врховни штаб. Њена ударна снага била је таква да је могла брзо пренети стратегијско тежиште дејства у било коју покрајину или област Југославије, али је исто тако било очигледно да свуда не постоје подједнаки услови за постизање успеха. Приликом доношења оперативно-стратегијског плана употребе ове групације Врховни штаб имао је у виду као основни стратегијски циљ што брже омасовљење НОВ и њено организацијско учвршћење. За неколико месеци свог постојања и дејства пролетерске бригаде су показале неупоредиво веће борбене квалитете у односу на јединице које су дејствовале по територијалном принципу. Врховни командант лично је високо ценио њихову улогу и имао је идеју да што пре створи већи број таквих па и већих јединица — дивизија, способних за маневар и дејство на целом југословенском ратишту. Дакле, требало је искористити снагу постојећих бригада и кренути тамо где се најлакше могу ослободити целокупне снаге народа и мобилисати хиљаде бораца за нове јединице. С обзиром на место где су се тада налазили Врховни штаб и група бригада, као и војно-политичку ситуацију у Југославији, постојале су две могућности: продор у Србију или у Босанску Крајину. Србија се већ била опоравила од прошлогодишњих јесењих догађаја. У њеном источном делу дејствовали су јаки одреди, а такође су оживела партизанска дејства у Шумадији. Али, у Србији су се налазиле јаке снаге окупатора и домаћих издајничких формација. Постојала је опасност да ће се група бригада упустити у непрекидне борбе са надмоћнијим непријатељем, те да неће успети да ослободи потенцијалне ослободилачке снаге народа до мере којом би било осигурано постизање основног циља. У Босанској Крајини ствари су стајале боље. До ње се могло доћи кроз зону са врло slabим усташко-домобранским гарнизонима и без борбе. У Крајини су биле стациониране усташке и домобранске снаге. Немци су имали гарнизон само у Бањалуци. С друге стране, тамо је већ постојала извесна слободна територија и јаки партизански одреди, јединство народа било је сачувано. Крајина је имала солидну економску базу, а и велике резерве људства и то добрих борбених квалитета. И по свом географском положају Крајина је била погодна за руковођење ослободилачком борбом у целини, нарочито за испољавање јачег утицаја Врховног штаба на дејство у Хрватској, Словенији и Далмацији. Руководећи се поменутиим разлозима Врховни штаб се и одлучио за ову другу варијанту.

Крајем јуна група бригада је кренула према Босанској Крајини дејствујући офанзивно на широком фронту; тиме је отпочела летња офанзива НОВ 1942. године по свом замаху и значају једна од највећих у току целог НОР.¹⁸⁾ Разбијање калиновичких четника, рушење дела пруге Сарајево — Коњиц, продор кроз тзв. „демилитаризовану зону” у којој је до тада утицај снага НОВ био незнатан, ликвидација непријатељских гарнизона у горњем току Врбаса и Ливањском и Дувањском пољу, били су резултати прве етапе ове велике офанзиве. Ови успеси групе бригада до темеља су уздрмали марионетску НДХ. Немци су такође били забринути. Њихови стратези су сматрали да су трећом офанзивом у великој мери ослабили снагу НОВ. Брзи и велики успеси групе бригада дошли су као потпуно изненађење за немачко командовање на Балкану. Завршетком прве етапе ове офанзиве били су створени повољни објективни и морални услови за експанзију ослободилачких снага у овом делу земље и она је одмах и уследила. Већ у јулу Босанска Крајина се по замаху борбе претворила у стратегијско тежиште дејства у југословенским размерама. Ослобађан је град за градом, формиране су нове бригаде.

Успех снага НОВ у Босанској Крајини снажно се и позитивно одразио и на друге области и покрајине, нарочито на Лику, Кордун, Банију и Славонију; ослободилачки покрет у Далмацији добио је јачи замах, а сви ови успеси позитивно су се одразили и у Словенији. Чишћењем долине Уне и ослобођењем Бихаћа почетком новембра 1942. године спојене су слободне територије у Босанској Крајини и Хрватској, чиме је створена јединствена слободна територија просторно већа од оне у западној Србији. Њен војно-политички центар био је Бихаћ. До новембра формирано је 36 бригада, а у новембру указима Врховног команданта формирано је девет дивизија и два корпуса. Снага НОВ виšekратно је нарасла и бројала је око 150.000 људи. То више нису били партизански одреди везани за своја села, већ добро организована и наоружана сила способна за извођење операција великих размера. Овим је био испуњен стратегијски план Врховног штаба о бројном повећању и организацијском учвршћењу јединица. Сада Врховни штаб примењује принцип подељеног командовања већим јединицама. Под својом непосредном командом, у својству стратегијске резерве, задржава само четири дивизије, док су остале дивизије и самосталне бригаде под командом главних штабова покрајина, односно оперативних штабова појединих области.¹⁹⁾

У то време, када је Паулусова групација била потучена под Стаљинградом, а немачке трупе у Африци преживљавале последње

¹⁸⁾ Овај значајан период НОР недовољно је обрађен у нашој литератури са аспекта теорије ратне вештине. „Походи” и „марш-маневри” нису адекватни термини. То је, у ствари, била велика офанзива или кампања која је трајала пуних шест месеци и која се састојала из низа операција.

¹⁹⁾ Што се тиче командовања корпусима (I хрватски и I босански) ту се у почетку појављује нека линија „двојног” командовања, пошто је често Врховни штаб непосредно утицао на њихово дејство. У каснијим фазама корпуси су претежно били непосредно под командом Врховног команданта.

дане, војна руководства сила Осовине озбиљно је забринула ситуација у Југославији, а нарочито тако велика слободна територија недалеко од обале Јадранског мора, тако да је могла послужити као солидан ослонац савезничком поморском десанту. Немачка Врховна команда констатује да су јој дивизије у Југославији недовољно наоружане и слабо покретљиве, те предузима хитне мере за отклањање ових слабости. Немачки војни експерти почињу да увиђају да за ратовање у Југославији треба имати и посебне тактичке па и стратегијске принципе. Једни су предлагали формирање специјалних лако покретљивих јединица нарочито обучаваних за борбу против партизана, док су други сматрали да је потребно укидати мање и стварати веће гарнизоне из којих предузимати офанзивна дејства ширих размера по времену и простору, примењујући тактику „непрекидних исцрпљујућих гоњења”.

Постојање велике слободне територије у средишту Југославије и снажне НОВ омогућило је коначну афирмацију НОВ на међународном плану и афирмацију КПЈ као њеног организатора и предводника. Руководећи људи савезничких земаља били су принуђени да се озбиљно замисле на питању ко стварно води ослободилачки рат у Југославији. Без обзира на то шта је ко прижељкивао, чињенице су се тврдоглаво наметале и са њима се морало мирити.

У циљу ликвидирања слободне територије и уништења главних снага НОВ Немци и Талијани, уз помоћ домаћих издајничких снага, отпочели су своју познату четврту офанзиву. Овај непријатељев подухват није се по својим оперативно-стратегијским концепцијама битно разликовао од претходног. На кружној основи нагомилане су јаке снаге са задатком да продире према центру слободне територије да је раскомадају, расеку снаге НОВ и изолују на мање групе па да их по деловима униште. У основи је то била једна модификација „блицкриг” концепције.

Припремајући се за дејство у овој непријатељској офанзиви Врховни штаб је за разлику од ранијих офанзива, тежио да непријатељу наметне своју иницијативу. Док су у ранијим непријатељским офанзивама снаге НОВ дејствовале претежно дефанзивно и напуштале слободну територију у потпуности, у четвртој Врховни штаб формира снажну оперативну маневарску групу јачине четири дивизије која прелази у офанзиву, а делом снага води задржавајућу одбрану и везује за себе главне непријатељске снаге. Снагама Главног штаба Хрватске и I босанског корпуса било је наређено да се извуку испод удара непријатеља, а кад његове главне снаге прођу, онда поново стварати слободну територију. Оно што није било могућно остварити у западној Србији 1941. остварено је сада. Само, сада је било могућно дејствовати на тај начин, јер се располагало са довољно снага. Врховни штаб није водио рачуна само о томе како да избегне удар јачих непријатељевих снага, већ је искористио околност што су биле концентрисане на једној просторији, izmanевровао их и остварио нове задатке оперативно-стратегијског значаја. Наиме, Врховни

штаб је планирао једну противофанзиву широких размера која је имала за циљ да се у првој етапи пробије непријатељски обруч тамо где је најслабији, а затим разбије четништво на територији Херцеговине, источне Босне и Црне Горе. У другој етапи требало је извршити продор у југоисточни део Србије и дати већи замах оружаном борби у овој покрајини, чиме би се дао јачи подстрек развоју оружане борбе у Македонији, а истовремено угрозила Моравско-вардарска долина — главна немачка копнена саобраћајница на Балкану. Као што се види, овај задатак, по размерама и стратегијско-политичком значају, можда је чак превазилазио онај који је изводила група бригада. Истина, у овом случају су и снаге биле веће. Дакле, сада је тенденција Врховног штаба да оствари више оперативно-стратегијских тежишта, за разлику од дотадашње кад је постојало само једно, и да тако још више развуче непријатељеве снаге и учини их мање ефикасним и неспособним за маневре већих размера. Стварањем једног оперативно-стратегијског тежишта на југоистоку земље желео се дати подстрек народима осталих балканских земаља на оружану борбу против фашизма.

Прва етапа ове грандиозне офанзиве потпуно је успела. Битка на Неретви заједно је свет. Четништву је задат смртоносни ударац од којег се више никад није опоравило. Ликвидирани су многи гарнизони у Херцеговини и Црној Гори. Пролетерске дивизије су наступале незадрживо.

Друга етапа није се могла реализовати делом због великог броја рањеника које је оперативна група транспортовала и које је претходно требало лечити, а више због огромног напора немачке Врховне команде да осујети намере Врховног штаба. Немци су били принуђени да измене свој општи стратегијски план и да за потребе југословенског ратишта пребацују дивизије са Источног фронта. Захваљујући оваквом напору Немци су били у стању да одмах предузму пету офанзиву. За овај подухват они су максимално ангажовали и снаге домаћих издајника. Обезбедивши изванредно велику бројну надмоћност, уз коришћење земљишних услова који су му погодовали, непријатељ је успео да заустави даљу офанзиву маневарске групе Врховног штаба и да јој наметне своју иницијативу. Уствари, да није било рањеника који су јој спутавали маневар, група би се пробила у жељеном правцу и наставила планирану офанзиву.

Пета непријатељска офанзива стварно је дошла изненадно, тако да Врховни штаб није могао предузети правовремено мере које би довеле наше снаге у повољнији оперативни положај. Тако је непријатељу пошло за руком — једини пут у току целог НОР — да изврши тактичко окружење главних снага НОВ и то на земљишту које је више ишло на руку нападачу. Али, и у овако драматичној ситуацији Врховни штаб дејствује енергично и смишљено. Он одустаје од ранијег оперативно-стратегијског плана и ствара нови, који је имао опет две етапе. У првој требало је извршити пробој непријатељског обруча и пробити се у слободан простор; у другој је требало довести

маневарску групу у област у којој би могла да изврши задатак стратегијског значаја, како би се донекле надокнадило оно што није постигнуто првобитним планом. Због присуства великог броја рањеника Врховни штаб бира такав правац пробоја како би се за што краће време приближио некој јачој групацији НОВ. Да није било тако много рањеника, вероватно су се могли предузети пробоји и у неком другом правцу, па чак се не би смела одбацити ни могућност продужења дејства у духу првобитног плана, што би се могло постићи забацивањем за леђа немачких снагама које су наступале са истока. Овако су чисто хумани обзир — брига за рањенике — постали пресудни приликом избора дејства и морали су се прихватити врло неповољни услови борбе коју је непријатељ наметао. Прихваћена је борба у тактичком окружењу што се сматрало, а и данас се сматра, врло опасним. Да би се то избегло постојао је само један начин — оставити рањенике у ширем рејону Дурмитора са великом вероватноћом да ће бити уништени. Морални обзир то нису дозвољавали па ма колико било очигледно да ће група везивањем за рањенике довести у питање свој опстанак.

Дакле, Врховни штаб је овде свесно ризиковао. Он се уздао у чврст морал и високе борбене квалитете јединица маневарске групе. Сем тога, он је предузео хитне мере да би побољшао оперативнотактички положај групе, што постиже правовременим посудањем Вучева. У овој драматичној ситуацији Врховни штаб је морао да извршава врло сложене и деликатне задатке. С једне стране, непосредно командујући појединим дивизијама из састава Оперативне групе, решавао је проблеме тактичко-оперативног значаја, а са друге, морао је да усмерава дејства осталих снага НОВ у циљу слабљења непријатељске офанзиве и олакшања положаја оперативне групе.

После вишедневних крвавих борби, противно законима регуларног ратовања, оперативна група се пробила на север. Прешавши комуникацију Фоча — Калиновик она је прешла у офанзиву и за неколико дана разбила романијске, озренске и мајевичке четнике, а такође нанела тешке губитке немачкој „Вражјој дивизији” која је настојала да је гони.

Продором Оперативне групе Врховног штаба у шири рејон Озрена и Мајевице завршава се једна етапа у развоју НОР-а, заправо наступа прелом. У то време — после двогодишњег ратовања НОВ, слома последње немачке офанзиве на Источном фронту и завршних борби за заузимање Сицилије — били су створени објективни услови за квалитативну и квантитативну измену односа снага на југословенском ратишту у корист НОВ.

Предстојала је непосредна капитулација Италије. Требало је разоружати њених тринаест-четрнаест дивизија стационираних у Југославији и њиховим наоружањем опремити стотине хиљада нових бораца чији се прилив реално могао очекивати. Тиме би НОВ постала бројно па и технички супериорнија над непријатељем. Обезбеђење успешног разоружања талијанских гарнизона постављало се пред

Врховни штаб као задатак од прворазредног стратегијског значаја. Он је морао да ради врло енергично и смишљено. У то време цела Југославија била је захваћена ратом. Све покрајине, па и неке области, имале су оформљена своја оперативно-стратегијска и оперативна тежишта дејства која су се ослањала на слободне територије. Процес иницирања — распламсавања оружане борбе, који је извео Врховни штаб са непосредно потчињеним снагама, био је готово завршен (још не сасвим у Македонији и на Космету). Свака покрајина је већ имала довољно снага за даље проширење оружане борбе на својој територији. Али, неке покрајине и области на којима је требало решити нов стратегијски задатак нису имале довољно снага за његово извршење.

У то време су се најјаче талијанске снаге налазиле на територији Црне Горе и Далмације. Наше снаге које су дејствовале тамо биле су недовољне да би могле да разоружају Талијане и истовремено спрече продор Немаца. Отуда се Врховни штаб одлучује да расформира своју Оперативну групу, а тиме и стратегијску резерву. Другу пролетерску и главне снаге Треће дивизије упућује у Црну Гору и Санџак и од њих формира Други ударни корпус, а Прву пролетерску и Прву далматинску бригаду из Треће дивизије упућује у Далмацију. Не одморивши се од V непријатељске офанзиве, ове јединице су пошле на извршење нових задатака. Дејствујући брзо и одлучно, оне су успеле да принуде талијанске гарнизоне на капитулацију. Настојање Немаца да постигну исти циљ у своју корист било је осујећено. У руке НОВ пао је огроман ратни плен. План Врховног штаба био је испуњен.

У даљем развоју НОР Врховни штаб више не настоји да формира неку непосредно потчињену стратегијску резерву, већ стратегијско тежиште дејства остварује померањем оперативних тежишта, односно груписањем снага у фази комбинованог ратовања (фронталног и партизанског), што у овом чланку неће бити разматрано.